

Богдан Біляшівський

СЛОБІДСЬКІ ПОЛКИ ТА УКРАЇНЦІ НАВКОЛИШНІХ ГУБЕРНІЙ ЗА РЕВІЗІЄЮ 1719–1727 рр.

Історія Слобожанщини другої половини XVII і XVIII ст. значною мірою це історія, з одного боку, колонізації та подальших міграцій краєм переважно вихідців з Правобережної та Лівобережної України, які активно залюднювали прикордоння Московської держави внаслідок подій, пов'язаних з козацькою революцією під проводом Богдана Хмельницького, а з іншого боку – це історія заходів Російської держави з уведення цього бурхливого процесу в річище уніфікованих систем регулярної держави, які формувалися та реформувалися протягом цього ж періоду. Одним з базових компонентів в інструментарії такого унормування, безперечно, були заходи, відомі в системі державного управління нині вже приблизно п'ять тисяч років, – різні за формою переписи населення та обліку майна¹. Так, зокрема, в Слобожанщині у другій половині XVII ст. пройшли різні за програмою та масштабами охоплення переписи у 1653, 1655, 1660, 1665–1666, 1668, 1680, 1691 рр.² Прискіплива увага центральних органів влади Російської держави до Слобожанщини не знизилась і з початку XVIII ст. на її теренах переписи різних груп населення здійснювалися в 1709–1710,

¹ Джерела фіксують проведення загального перепису населення Єгипту під час правління орієнтовно п'ятого фараона першої династії Удіму та третього фараона другої династії Нінчера. Эмери У.Б. Архаический Египет. СПб., 2001. С. 76, 98.

² Багалеї Д.И. Харьков в 17 ст.: военное описание. Харькова 1686 г. // Харьковский календарь на 1885 год. X., 1884. С. 611–639; Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. X., 2003. С. 172–173; Юркевич В. Харківський перепис р. 1660. (Перепис Слобожанщини Ф.Т. Петрикова і С.С. Ушакова) // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук К., 1928 Кн. 20. С. 129–173.

1713–1715, 1718 рр.³ Облікова справа вийшла на новий щабель з проведенням першої так званої загальноросійської ревізії, яка відбулась у два етапи: з 1719 по 1721 та з 1722 по 1727 рр.

Першим, хто навів звістку стосовно акції, розпочатої 1722 р. в Слобідських полках, був І. Срезневський, котрий оцінив її здійснення як захід, що мав сприяти уніфікації устрою цього регіону в фарватері російського законодавства⁴. Як одну з відправних точок реформування краю розглядав ревізію 1722 р. і М. Гребель⁵. Детальніше проведення перепису висвітлив П. Головинський. Ретельно розглянувши засадничі документи, на підставі яких здійснювався зазначений захід, історик пов'язав його зі здійсненням загальноросійської ревізії, кінцевою метою якої мало стати поліпшення фінансування військ⁶.

Наукове опрацювання матеріалів перепису 1722 р. у численних працях, з історії Слобожанщини започаткував Д.І. Багалій, розлого застосовуючи їхні відомості у реконструкціях соціально-економічних процесів у XVIII ст⁷. Історик залучив дані про різні категорії народонаселення з віднайденої ним в архіві Харківської казенної палати переписної книги Харківського полку 1722 р.⁸ (книги інших полків цього перепису нині невідомі⁹).

У радянський період для відтворення соціальної стратифікації та економічної інфраструктури Слобожанщини матеріалами ревізії 1722 р. щодо Харківського полку активно послуговувався А.Г. Слюсарський¹⁰.

³ Ключков М. Население России при Петре Великом по переписям того времени. Том первый. Переписи дворов и населения (1678–1721). СПб., 1911. С. 27–37, 53–54, 299–425; Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків... С. 136, 191–194.

⁴ Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, с времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию. Х., 1839. С. 55–57.

⁵ Гребель Н. Изюмский Слободской казачий полк 1651–1763. СПб., 1852. С. 56.

⁶ Головинский П. Слободские казачьи полки. СПб., 1864. С. 149–151.

⁷ Див., напр.: Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины московского государства. М., 1887. С. 251, 547–548, 554–564; його ж. Історія Слобідської України. Х., 1993. С. 84, 97, 133.

⁸ Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII ст. Х., 1886. С. 196–199.

⁹ Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків... С. 136.

¹⁰ Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис. XVII–XVIII ст. Х., 1954. С. 196–197; его же. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII–XVIII вв. Х., 1964. С. 304, 394.

Досліджуючи проблеми кількісних змін народонаселення на теренах колишнього СРСР, В.М. Кабузан у своїх працях приділив увагу й переписам у Слобідських полках. Вченого передусім цікавило питання загальної кількості та станового складу людності регіону за першою загальноросійською ревізією, а також кількість українського населення в сусідніх зі Слобожанщиною російських губерніях. Вирішуючи поставлене завдання, Кабузан запровадив до наукового обігу генералізовані дані переписної кампанії 1722–1727 рр. стосовно Слобідських полків та українців, що проживали на прилеглих до них територіях¹¹. Відносно кампанії 1719–1721 рр. учений навів тезу, згідно з якою ця акція не охопила українського населення¹². Кампанію 1722–1727 рр. в Слобожанщині у контексті податкової реформи Петра I згадує й Е.В. Анісімов¹³.

Уже в пострадянський період українські історики також залучали матеріали зазначеної облікової акції до своїх досліджень. Так, О.І. Гуржій використав ці відомості у своїх працях з соціальної історії Гетьманщини та Слобожанщини XVII–XVIII ст.¹⁴ Задля всебічної реконструкції низки питань пов'язаних з життєдіяльністю козацької старшини Слобідських полків, підсумки перепису 1722–1727 рр. наводяться у працях В.А. Маслійчука¹⁵.

Про не надто втішний стан дослідження матеріалів переписів краю загалом і ревізії 1719–1727 рр. у Слобідській Україні зокрема промовисто свідчать підручники з джерелознавства та краєзнавства. У перших інформація зводиться лише до констатації факту стосовно проведення переписів і ревізій¹⁶, у других можна зустріти

¹¹ Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – I пол. XIX вв. (по материалам ревизий). М., 1963. С. 56, 163; его же. Народы России в XVIII веке. Численность и этнографический состав. М., 1990. С. 75, 96 та ін.; его же. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1762 років // Український історичний журнал К., 1960. № 6. С. 162–163.

¹² Кабузан В.М. Чисельність українського населення... С. 162.

¹³ Анісімов Е.В. Податная реформа Петра I. Введение подушной подати в России 1719–1728 гг. Ленинград, 1982. С. 83.

¹⁴ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (II пол. XVII–XVIII ст.) К., 1994. С. 36.

¹⁵ Маслійчук В.А. Козацька старшина слобідських полків... С. 118, 136, 152, 194; його ж. Козацька старшина слобідських полків. XVII–XVIII ст.: “родинний клан” та досягнення соціального статусу // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України. XVII–XIX ст. Х., 2007. С. 94–95.

¹⁶ Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях О.Д. Джерелознавство історії Української РСР. К., 1986. С. 78; Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – А., 1999. С. 99.

твердження, що: “Матеріали першої російської ревізії дають дані по Слобідській Україні, але вони відносяться до 1732 р.” і лише з цього періоду наявні звістки про кількісний та якісний склад населення Слобожанщини¹⁷.

Підсумовуючи історіографічний доробок з даної проблематики маємо констатувати, що й донині лишається актуальним висновок, зроблений знаним російським ученим В. М. Кабузаном далекого 1960 р. про недостатнє дослідження історико-демографічних сюжетів стосовно Слобідської України та потребу виявлення й опрацювання джерел, потрібних для реконструкції цих процесів¹⁸. Обсяг накопиченої дослідниками інформації про демографічну, соціальну та економічну історію краю другої половини XVII ст. відчутно перевищує обсяг даних, впроваджених до наукового обігу стосовно тих самих процесів від початку XVIII ст. до 1732 р.¹⁹ Наявність такої лакуни не дає змоги рельєфно прослідкувати динаміку змін, які відбувалися протягом цього періоду. Така ситуація значною мірою зумовлена тим, що матеріали перепису 1719–1721 рр. у Слобідських полках досі залишалися неопрацьованими. Стан вивчення результатів перепису 1722–1727 рр. обмежувався книгою Харківського полку й підсумовуванням кількості дворів і підданих у Слобідських полках та українців на російських теренах, наведеним без жодної деталізації у відомості перепису 1732–33 рр.

З огляду на це, низка питань, пов'язаних з переписом, залишається або недостатньо, або взагалі не висвітленою. До таких можна віднести спосіб підготовки та технологію проведення кампанії, обставини, за яких вона відбувалася. Без дослідження зазначених сюжетів видається доволі проблематичним робити висновки про повноту та достовірність отриманих результатів, які, в свою чергу, потребують деталізованого запровадження до наукового обігу: мате-

¹⁷ Історія Слобідської України. Навчальний посібник з народознавства та краєзнавства / За загаль. ред. Торкатюк В.І., Сидоренко О.Л. Х., 1998. С. 81.

¹⁸ Кабузан В.М. Чисельність українського населення... С. 162, 164.

¹⁹ Див. наприклад: Багалеї Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины московского государства. М., 1887; Слюсарський А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII–XVIII вв. Х., 1964. Звездин З.К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Исторические записки. М., 1952. Т. 39. С. 181–203. Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького К., 1932. Поодинокі винятки з загальної картини становить праця В.Л. Маслійчука в якій досить широко використовуються дані перепису 1713 р. (Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків... С. 191–194).

ріали перепису 1722–1727 рр., які дають можливість не тільки для відтворення суто демографічних і соціальних тем, але й для дослідження об'єктів соціальної, економічної інфраструктури. З огляду на це, дуже цінними видаються дані про Острогозький полк, оскільки він у соціально-економічному, демографічному сенсі взагалі залишається малодослідженим, бо більш-менш комплексної статистики стосовно нього (окрім спроб реконструкції частини даних перепису 1732 р., здійснених Д.І. Багалієм та А.Г. Слюсарським) немає аж до 1763 р. Більше того, в радянський період мала місце тенденція, коли інформацію про існування на території нинішньої Воронежської області Російської Федерації Острогозького полку цілеспрямовано замовчували, щоб вилучити минувшину цього краю з орбіти історії України²⁰. Брак даних про один з п'яти полків значною мірою звужує можливості повноцінного аналізу різноманітних процесів, які відбувались у Слобідській Україні в цілому. Цікавим у контексті міжетнічних відносин є питання ідентифікації себе українцями протягом зазначеної акції та ідентифікація російськими урядовцями “малоросійського”, себто українського, населення суміжних зі Слобідськими полками територій та визначення його правового статусу. Дані ж про кількість російського населення на теренах п'яти полків²¹ мають значення для розставлення акцентів у тривалій дискусії про роль і місце представників російського етносу в залюдненні Слобожанщини²² та дають можливість оцінити рівень їхньої інтеграції до суспільних структур регіону. Не менш важливими є сюжети, пов'язані з характером взаємодії надісланих офіцерів російської регулярної армії з представниками місцевих адмі-

²⁰ Див., напр.: Очерки истории Воронежского края. Воронеж, 1961. Т. 1; Загаровский П.В. Возникновение и развитие городов в Воронежском крае в XVII–XVIII вв. // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. Воронеж, 1987. С. 75–77. Аж ніяк не ставлячи під сумнів фаховість ученого, зазначимо, що Загаровський, досліджуючи історію заснування та розвитку Острогозька в XVII–XVIII ст., жодного разу не згадав місто як центр однойменного козацького полку.

²¹ Як стосовно загальної кількості населення цього періоду в Слобідських полках, так і відносно кількості росіян, в історіографії наявна вельми помітна лакуна між показниками другої половини XVII ст. та даними по XVIII ст. Аналіз кількісних даних здійснювався в інтервалі 1691 р. – матеріали Харківського полку 1722 р. – 1777 р. Див.: Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации... С. 197–304; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины... С. 386–387.

²² Маслійчук В. Російсько-українські відносини на Слобідській Україні другої половини XVII ст. // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України. XVII–XIX ст. Х., 2007. С. 24–25.

ністрації протягом перепису; епізоди, що характеризують виконавську дисципліну та особисті якості тогочасних слобідських полковників тощо. Зібрані за час перепису дані видаються цінними з огляду й на те, що вони стали базисом для планування довгої вервечки різноманітних реформ слобідських полків²³, які лише напередодні цих подій набули більш-менш чітких обрисів своїх адміністративних кордонів²⁴.

Безумовно, коло питань, які дають змогу висвітлити матеріали ревізії, може бути набагато ширшим, але в форматі статті неможливо зупинитися на інших аспектах, багато з яких потребують додаткового поглибленого дослідження з залученням ширшого кола джерел, тож за завдання, передусім, ми ставимо розгляд контексту проведення перепису, аналіз нормативної бази, перебігу самих акцій та одержаних у підсумку результатів.

Отже, проведення перепису 1719–1721 і ревізії 1722–1727 рр. безпосередньо пов'язане з реформуванням податкової системи в Російській імперії. Цей захід Петра I сучасна російська історіографія схильна характеризувати як такий, що посідає центральне місце серед петровських реформ взагалі, пояснюючи цю оцінку надзвичайно сильним впливом податкової реформи на соціальну структуру суспільства, яка надалі зберігалася такою протягом тривалого часу²⁵.

Реформа оподаткування була безпосередньо спричинена потребою в утриманні військ у мирний час. Після закінчення Північної та Перської війн Петро I не мав наміру демобілізувати величезну армію. Кількість її особового складу в мирний час лише зростала, при цьому кошти на утримання військ та виплату жалування зі скарбниці надходили часто несвоєчасно. Не йшлося й про згортання будівництва військово-морського флоту²⁶. Постійне розширення видаткової частини бюджету відбувалося також і через зростання витрат на державний апарат, будівництво заводів та мануфак-

²³ Маслійчук В. Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України. XVII–XIX ст. X, 2007. С. 111–112.

²⁴ Маслійчук В.А. Козацька старшина слобідських полків... С. 25–26.

²⁵ Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). М., 2001. С. 132–137.

²⁶ Милуков П.Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. СПб., 1905 (Издание второе). С. 471–472; Анисимов Е.В. Время Петровских реформ. – Л., 1989. С. 264–265.

тур²⁷... За шведським взірцем, проблему було вирішено розв'язати шляхом розміщення військових частин безпосередньо в регіонах, на які покладался обов'язок з їхнього утримання²⁸.

Чинна архаїчна система оподаткування з величезною кількістю різноманітних, нерівномірно розподілених, зборів та повинностей, основною одиницею для стягнення яких був "двір", уже не могла вдовольнити державну потребу в грошах, яка все прогресувала. Старий механізм стягнення податків зазнавав кризових явищ на рівні практично всіх його підсистем. Зокрема виникали значні проблеми зі збиранням податків, викликані масовими зловживаннями на місцях. Саме для боротьби з цими негативними явищами в 1711 році створили інститут фіскалів²⁹. Ще більшою проблемою став власне облік дворів. Уряд небезпідставно не довіряв даним перепису 1710 р. В 1715 р. для визначення кількості податкових одиниць провели так званий ландратський перепис. Той, у свою чергу, надав відомості, які можна було зіставити з показниками 1678 р.³⁰, що цілком унеможливило здійснення планів уряду зі зростання фінансових надходжень. Також принцип оподаткування за дворами перестав відповідати й соціальній політиці режиму, оскільки уряд намагався охопити збиранням податків якомога більшу кількість представників різних соціальних груп: однодворців, ясачне населення Сибіру, міських служителів та ін³¹.

Вихід з ситуації, що склалася, Петро I вбачав у переході на нову систему оподаткування. Задля цього замість подвірного впроваджувався подушний податок, тобто з "души мужского пола". Загальний план реформи було викладено в указі від 26 листопада 1718 р., цілковито написаному Петром I (хоча напередодні цар отримав низку проектів від своїх соратників). Запроваджувати нову систему планувалося в кілька етапів: спочатку передбачалося провести перепис осіб чоловічої статі, далі на підставі зібраної статистики, — обрахувати середній подушний оклад (податок). Після цього розіслані державою переписувачі розписували військові частини по людях згідно з попередньо визначеними нормами, вони ж

²⁷ Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. М., 1966. С. 114–115.

²⁸ Анисимов Е.В. Время Петровских реформ... С. 265.

²⁹ Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I... С. 21, 34, 40.

³⁰ Про ландратський перепис див.: Клочков М. Население России при Петре Великом... С. 318–425.

³¹ Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I... С. 38–39.

мали перевірити зібрані під час акції дані³². В той самий період було створено централізований орган зі стягнення податків — Камерколегію, яка в ідеалі мала справедливо й рівномірно, враховуючи матеріальний стан підданих, розподіляти кошти, керуючись чинними та старими переписними та ландратськими книгами³³.

Про початок проведення перепису оголосили указом від 22 січня 1719 р. Передбачалося здійснити подушний облік усіх представників податних станів “..не обходя от старого до самого последнего младенца, с летами их”. “Сказки” про кількість населення мали підписувати прикажчики, старости та виборні. Однодворцям слід було подавати “сказки” самим. За “утайку” передбачалися покарання аж до страти “без всякой пощады”³⁴, що цілком відповідало сповідуваній Петром I концепції усвідомленого застосування насильства та залякування як основного засобу досягнення поставленої мети³⁵.

Протягом реалізації указу досить швидко виникло чимало проблем. Не було вироблено типової форми “сказок” та порядку їхнього збирання. За програмою перепису, селяни мали подавати “сказки” місцевим канцеляристам, а ті повинні були узагальнювати одержані дані в так звані “перечни” — звіти про кількість душ чоловічої статі в кожному населеному пункті, парафії, волості та повіті³⁶. Загалом проведення податкової реформи підтверджує висновки російського історика А.Б. Каменського щодо Петровських перетворень в цілому про безсистемність останніх та відсутність послідовного плану дій, а також — про прийняття рішень під впливом моменту або конкретних обставин³⁷.

Зазначеним указом не передбачалося проведення спеціальних заходів або окремих процедур з обліку населення Слобожанщини та українців прилеглих до неї територій. З доступних нам нині джерел випливає, що українців, які переважно перебували в підданстві у 1719–1721 рр., обліковували місцеві губернські адміні-

³² Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I... С. 60–61; Клочков М. Население России при Петре Великом... СПб., 1911. С. 425–435.

³³ Анисимов Е.В. Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого. СПб., 1997. С. 123–124.

³⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (Далі ПСЗ). СПб., 1830. Т. 5. С. 618–620.

³⁵ Каменский А.Б. Указ. соч. — С. 115.

³⁶ Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I... С. 64.

³⁷ Каменский А.Б. Указ. соч. С. 106, 113.

страції, зокрема Київської та Азовської губерній на загальних засадах, обумовлених указами від 26 листопада 1718 та 22 січня 1719 рр. і від 19 січня 1720 й 16 лютого 1721 рр. про так звані “поповнювальні сказки”, а отримані дані надсилалися до Канцелярії генерального ревізора В.Н. Зотова, головною функцією якої були узагальнення та перевірка отриманих з місць матеріалів³⁸. Так, наприклад у переписі людей у вотчинах фельдмаршала Б. П. Шереметьєва поряд з іншими підданими записано й українців³⁹. Лише з 8 жовтня 1720 р. інформацію стосовно “черкас” потрібно було фіксувати окремо⁴⁰.

За вказаний період на території Київської губернії в Білгородській провінції переписали 33 839 підданих українців, найбільша їхня кількість проживала у Хотимзькому повіті – 15 512 осіб, Вольновському – 5 819 і Білгородському – 4302; у Севській провінції було зафіксовано 7 982 чоловік, з них 5 409 – у Путивльському, а ще 1 831 – у Брянському повіті. В Орловській провінції, до території якої входили на той момент Сумський та Охтирський полки, переписали 17 884 особи, зокрема в Сумському полку – 8 160, в Охтирському – 2 448⁴¹. Ще 561 людину виявили на теренах Азовської губернії⁴². Всього протягом цієї кампанії в Азовській та Київській губерніях і в Слобідських полках переписали 69 512 українців⁴³.

Перші ж спроби перевірки зібраних по імперії відомостей виявили численні факти “утайки”. Кількість душ, віднайдених під час наступних перевірок, які здійснювала переписна канцелярія, щоразу зростала⁴⁴.

Щоб перевірити правильність обліку та уточнити податковий статус різних категорій населення, а також для подальшого виявлення тих, хто уник обліку, в 1722 р. було розпочато другий етап реформи. Поставлене завдання переважно виконували військові, було задіяно значну кількість армійських штаб- і обер-офіцерів⁴⁵.

³⁸ Российский государственный архив древних актов (далі РГАДА). Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 69.

³⁹ Там же. Ф. 350, оп. 2, д. 79, л. 131, 189.

⁴⁰ Там же. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 17–19.

⁴¹ Там же, л. 21 об. – 58 об., 65–66 об., 70–71.

⁴² Там же, л. 67, 71.

⁴³ Там же, л. 68, 71 об.

⁴⁴ Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I. С. 74.

⁴⁵ Там же. С. 80–83.

Навздогін Сенат оприлюднив низку указів, які передбачали перепис не охоплених на попередній стадії категорій населення та про покладення деяких з них в оклад⁴⁶. Здійснюючи намічені заходи, ревізори зразу зіткнулися з непоодинокими втечами від перепису, які набували загрозливого масштабу. Загалом питання про втечі населення, спричинені різними факторами, досить гостро стояло перед урядом весь період царювання Петра I. В цей відтинок часу побачили світ 46 різноманітних нормативних актів, що стосувалися цієї проблеми⁴⁷, проведення ж ревізії тільки загострило ситуацію, породивши значний масив справ про повернення втікачів на місця попереднього мешкання⁴⁸. Велика частина території Слобідської України, виходячи з нині доступної нам джерельної бази, не потрапила під дію указу 1719 р. про перепис населення, тому була зоною, куди досить активно тікали охочі сховатися від цієї акції. Очевидно, не надто ретельно вівся і облік українського населення сусідніх зі Слобожанщиною територій, що давало змогу під виглядом українців переховуватися росіянам. Імовірно, уряд був проінформований про такий стан справ. Аби поставити чергову перепону на шляху втеч та розширити контингент платників податків вирішили заповнити й цю прогалину.

10 травня 1722 р. було оприлюднено Сенатський указ про перепис українців на російських землях та селян “помещичьих деревень” у Слобідських полках. Безпосередньо його поява пов’язана з сенатською доповіддю від 11 квітня 1722 р. Петру I і його резолюцією на неї, де роз’яснювався порядок розпису зазначених категорій на полки. Згідно з положеннями документа, передбачалося замість проведення розпису селян на полки стягувати “половины доходов”, які вони платили на користь поміщиків. Задля цього належало переписати всіх підданих “на лицо” та скласти “ведения” про розміри різноманітних стягнень на користь їхніх господарів. Аби створити сприятливу атмосферу для роботи переписувачів та запобігти втечам, слід було оголосити “малороссийцам”, що вони обліковуються не для “поборов”, а тільки для інформації, і ніяких державних зборів ніколи призначено не буде. Нарешті, останній параграф вимагав відправляти виявлених протягом перепису росіян-утікачів на попереднє місце проживання, а солдат і драгунів – у Військову колегію. Винятки робилися лише для однодворців, які володіли зе-

⁴⁶ ПСЗ. Т. 5. С. 516, 524, 675 та ін.

⁴⁷ Павленко Н.И. Пётр Великий. М., 1990. С. 486–487.

⁴⁸ Докладніше див.: Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I. С. 116–134.

млею. Їх зобов'язували платити, як і раніше, податки. Переписувати ж однодворців потрібно було окремо, не записуючи у власність місцевих поміщиків⁴⁹.

Через чотири місяці, 11 вересня 1722 р., за прикладом нормативного акту з проведення ревізії загалом по Росії, зі стін Сенату вийшла інструкція, в котрій детальніше роз'яснювалися окремі заходи перепису. Як і по всій території імперії, акція мала здійснюватися силами штаб- і обер-офіцерів. Зокрема, персональна відповідальність за перепис в Охтирському та Харківському Слобідських полках покладалася на майора Дмитрія Ліхарєва; в Острогозькому (Рибенському) полку й Тамбовській, Воронежській і Єлецькій провінціях Азовської губернії – на майора Василія Шишкіна; майор Семен Головін мав керувати переписом в Ізюмському полку та Білгородській і Бахмутській провінціях, капітан Афанасій Хріпунов – у Сумському полку та Севській і Орловській провінціях⁵⁰. Переписувати наказувалося подушно осіб чоловічої статі, що перебувають “во владении всяких чинов ... от мала и до велика”, зазначаючи, якою кількістю дворів володіє той чи інший власник.

Інструкцією деталізувався механізм збирання “ведений” про розміри зборів з підданих на користь їхніх власників. Зокрема, передбачався збір “ведений” у самих власників, а якщо їх не буде, – у прикажчиків та старост, окрім старшини й козаків Слобідських полків. Зібрані “веденія” мали завірятися шляхом отримання такої самої інформації від селян⁵¹. У разі виявлення заниження зборів за свідченнями власників або їхніх представників порівняно з інформацією, яку надавали селяни, дані останніх належало перевіряти та після цього приймати як остаточні. Тих же, “хто сказал ложно”, мали брати під варту та повідомляти про них Сенат. Роз'яснював зазначений документ і положення про те, з кого ж стягуватимуть податки. Отже, згідно з параграфом четвертим, “поборы” планувалося брати “на Государя” з “самих владельцов”, тобто з поміщиків, у обсязі половини того, що їм платять піддані.

⁴⁹ ПСЗ. Т. 6. С. 675–676.

⁵⁰ Особи переписувачів, яких мали направити до Слобідських полків, були визначені Сенатом ще 30 червня 1722 р., а хто з них відповідатиме за перепис тих чи інші території – 24 серпня. Саму ж інструкцію Ліхарєв, Шишкін, Головін та Хріпунов підписали того-таки 11 вересня. Див.: РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 9, 73, 77 об.

⁵¹ Практичною такої самий механізм збору інформації та її засвідчення застосовувався під час перепису розпочатого 1713 р. Див.: Клочков М. Население России при Петре Великом... С. 300–301.

По завершенні переписних заходів слід було скласти книги, куди мала заноситись інформація про те, скільки в кого і де є дворів та осіб чоловічої статі; обсяги різноманітних прибутків, отриманих власниками. Ці книги слід було “немедленно” доправити в Москву для передачі в Сенат⁵².

Загалом концепція і продуманість окремих норм указу та інструкції, про які вже йшлося, видаються набагато досконалішими порівняно з указом про перепис від 1719 р. Автори цих документів намагалися врахувати попередній негативний досвід проведення перепису, впровадивши норми, що детально регламентували спосіб збирання, перевірки та фіксації інформації. Для отримання достовірніших даних було здійснено спробу зняти соціальну напругу шляхом проголошення начебто відсутності зростання податкового тиску на облікованих осіб.

Організаційні заходи з реалізації указу 10 травня 1722 р. почали вестися ще до появи згаданої інструкції. Зокрема, майори Ліхарєв, Шишкін, Головін та капітан Хріпунов двічі направляли до канцелярії Сенату рапорти з нагадуванням про потребу видати їм платню, провіант, папір, чорнило, підводи та клопоталися про передання в їхнє підпорядкування піддячих⁵³. Зрештою, ці питання залагодили. Майорам виплатили піврічний оклад у сумі 70 руб., а капітану 50, з ямною контори надали підводи. До того ж, мали видати по 50 руб. на особу для закупівлі витратних матеріалів. Посадовців Київської та Азовської губерній поінформували про те, що слід усіляко сприяти перепису і надавати для караулів та інших потреб солдатів місцевих гарнізонів. Також планувалося кожному з керівників акції у визначених регіонах підпорядкувати одного старого та двох молодих піддячих⁵⁴, які, власне, й мали документувати зібрані дані. Саме з реалізацією останнього положення цілком закономірно виникли ускладнення через велику потребу в чиновниках такого профілю, обумовлену тотальною ревізією населення в імперії, що безумовно негативно позначилось на темпах та якості перепису в Слобжанщині. Так, Афанасій Хріпунов наголошував, що йому взагалі не надали піддячих та інших служителів; Семен Головін скаржився в Сенат з приводу відсутності старого піддячого та недосвідченості молодих. Васілій Шишкін, навпаки, скаржився, що прикомандиро-

⁵² ПСЗ. Т. 6. С. 771–772.

⁵³ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 88–89.

⁵⁴ Там же, л. 80–81, 90–96 об.

ваний чиновник надто старий, а тому довелося розв'язувати проблему власними силами, залучивши до свого штату піддячого з Острогозької земської ізби та одну особу з посадських⁵⁵.

Сам перепис, відповідно до задумів його розробників, мав здійснюватися так: керівники акції в тому чи іншому полку зверталися до місцевих полковників з проханням надати відомості про промисли, кількість і статус росіян-однодворців; підданих у маєтностях різних власників; обсяги зборів та відробітків. Після отримання потрібної інформації облікові команди об'їжджали полк, перевіряючи одержані дані або проводячи перепис наново, при цьому паралельно виявляючи росіян-утікачів⁵⁶.

На практиці ж кампанія, принаймні в Ізюмському та Сумських полках, перетворилася на протистояння полкових адміністрацій та переписувачів. Найконфліктніша ситуація склалася в Ізюмському полку. Полковник Тимофій Горяїстов разом зі старшиною звинувачував місцевого керівника акції майора Семена Головіна та його підлеглих у численних зловживаннях. Так, наприклад, Кам'янський сотник Андрій Губський повідомляв, що до нього в хату від Головіна прийшло 8 солдат на чолі з піддячим Степаном Боковим і арештували його, після чого майор “безовсякої причини бранил его всякою неподобною и скверною браню”, а потім наказав роздягнути аби побити. Зазнали побоїв і багато козаків та отаманів цієї сотні. Також у Кам'янці переписувачі “відзначились” здійсненням грошових поборів, у Лиманській сотні – взяттям підвод і козаків у супровід без усіякої оплати⁵⁷. Вільхуватський сотник Андрій Сиховський у скарзі до полкової ратуші повідомив, що Головін вилучив у нього 7 руб., лисячу шкуру, кабанячу тушу, два кабанячих окости та горілку, а потім у “выше писаном местечке олховатке ходя подворам его маеора подячей ссалдаты брали скаждого двора покопейки”. Перелік діянь переписної команди в Ізюмському полку налічує кілька десятків епізодів, які віддзеркалились у двох скаргах від старшини та полковника в Сенат⁵⁸.

У свою чергу, Головін неодноразово скаржився до тієї самої установи на Горяїстова. Спочатку, буцімто, Ізюмський полковник розпорядився не давати переписній команді підвод, фуражу,

⁵⁵ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 225, 338–339, 342, 594–596.

⁵⁶ Там же, л. 164, 342, 345–353, 586–587, 590, 592–593.

⁵⁷ Там же, л. 158–158 об.

⁵⁸ Там же, л. 157–159, 230–232.

квартир та козаків для супроводу⁵⁹. У донесенні від 21 травня 1723 р. майор повідомив, що на території Ізюмського полку в таких населених пунктах як Кам'янка, Тополі, Вільхуватка, Козинка, Дволучна⁶⁰, Маяки і Цареборисів майор знайшов російських “сходцов” та однодворців. Стосовно цих поселенців він просив Ізюмського полковника надати реєстри та відомості про підстави, на яких частина з виявлених росіян служить козацьку службу. Натомість Горяїстов не тільки не виконав прохання, а й “чинилася весма всем противен”. Окрім того, він відмовився повідомити дані ще й про власників загалом, зазначаючи в своєму листі, що Головіну в Ізюмському полку “владельцовых слобод и переписывать неподлежало” а також позбавив можливості вести облік росіян в Ізюмі й на додачу не виділив у місті квартир для перебування обліковців⁶¹.

Реагуючи на взаємні обвинувачення, Сенат постановив, аби Головін не брав підводи без сплати прогонних, а в усіх інших справах “чинить им по самой правде” під загрозою смертної кари. Натомість Горяїстов повинен був більше не створювати перепон та дати відомості про російські слободи і не заважати перепису росіян в Ізюмі⁶². Але й після цього сторони не дійшли компромісу. Це підтверджує донесення Головіна, в котрому він черговий раз скаржитись на Ізюмського полковника, що не надав цього разу відомостей щодо росіян, які називають себе козаками⁶³. Та в цьому разі складність з наданням таких матеріалів була обумовлена, очевидно, не тільки небажанням полковника співпрацювати з переписною командою, а й цілком об'єктивною причиною. У 1717 р. згорів архів Ізюмської полкової канцелярії, де й зберігалися потрібні акти. Саме цей аргумент використав Горяїстов, пояснюючи неповноту відповіді на запит від переписної канцелярії Азов-

⁵⁹ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 226.

⁶⁰ Дані щодо проживання росіян у слободі Дволучна під час перепису не підтвердились. Про це див. там же, л. 125.

⁶¹ Там же, л. 163–164.

⁶² Там же, л. 233–234, 246–246 об.

⁶³ Там же, л. 261–261 об. Очевидно, що Горяїстов був досить конфліктною людиною за своєю натурою, оскільки за два роки керування в Ізюмі (1723–1725) йому вдалося пересваритись як зі старшиною полку, так і з білгородською воеводською канцелярією. Підсумком таких дій стало доволі тривале слідство над ним і, як результат, вирок – смертна кара, пізніше замінена на довічне ув'язнення. Про це див: Сборник Императорского русского исторического общества. Юрьев, 1898. Т. 101. С. 59–68.

ської губернії стосовно росіян, що несли козацьку службу в Торі та Маяках⁶⁴.

Стикнувся Головін і з іншою проблемою. На відведену для перепису в його юрисдикцію територію, зокрема в Білгородську провінцію Київської губернії, а пізніше в місто Тор, для обліку росіян керівником переписної канцелярії Київської губернії⁶⁵ полковник А.І. Чернишов відрядив підполковника Кошелева. Останній також розпочав переписувати українські новопоселені слободи, від чого, за словами Головіна, “в народі небез тягости”. Сенат на це порушення юрисдикції відреагував указом, в якому проінформував Чернишова про те, що відповідальність за облік населення в Ізюмському полку та українців Білгородської провінції несе майор Головін, у зв’язку з чим чиновники переписної канцелярії Київської губернії не мають втручатися в цей процес⁶⁶.

У Сумському полку його адміністрація, судячи з донесень керівника кампанії Афанасія Хріпунова, всіма силами намагалася приховувати дані щодо кількості підданих. Так, Хріпунов зажадав від місцевого полковника Івана Андрійовича Кондратьєва, аби той надав відомості про підданих козаків, старшин та підпомічників. Кондратьєв начебто погодився зібрати через старшин такі матеріали негайно, але пізніше повідомив листом, що в Сумському полку в підданстві нікого немає. Коли ж після початку перепису заперечувати наявність цієї категорії мешканців стало неможливо, полковник таки надав за власним підписом відомість “сколко за ним и за прочими того ж сумского полку завладельцы вовладенье подданных дворов”, але після перевірки цих матеріалів “по наезду” у нього та в старшини було додатково “сыскано подданных дворов — 666”. Випадки з відмовою надавати інформацію переписувачам на їхні запити траплялись і під час проведення обліку окремих населених пунктів, причому місцевих отаманів у цьому підтримували особисто Кондратьєв та полковий суддя Гурський⁶⁷.

Спроби приховування підданих мали місце і в Острогозькому полку. Тамтешній полковник І.І. Тев’яшов запевняв майора Шиш-

⁶⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. ХХІХ, спр. 8, арк. 26–27.

⁶⁵ Зазначена канцелярія мала й інші назви. Про це див.: Бабич М.В. Государственные учреждения XVIII века: Комиссии петровского времени. М., 2003. С. 304–305.

⁶⁶ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 224, 238, 244–244 об.

⁶⁷ Там же, л. 586–587 об., 589–593 об.

кіна у тому, що на території полку немає нових населених пунктів. Натомість протягом переписної кампанії з'ясувалось, що у власності самого полковника й інших старшин та козаків є чимало новопоселених хуторів, у яких, до того ж, було виявлено росіян⁶⁸. Очевидно, в Харківському та Охтирському полках, які переписував майор Ліхарев, акція відбулася без відчутних непорозумінь, оскільки в доступній нам справі немає скарг цього посадовця.

Щодо тривалості переписної кампанії населення Слобідських полків та українського населення суміжних територій, то вона вписується у хронологічні рамки аналогічної акції в цілому по імперії лише з тією різницею, що, очевидно, перепис Слобідських полків, окрім Сумського, було завершено в першій декаді 1724 р. Власне на закінченні ревізії до початку 1724 наполягав Сенат⁶⁹. Упорався з цим завданням в Ізюмському полку та прибув до Білгорода 28 лютого 1723 р. майор Головін, який, за його словами, "переписував денно и ночью с великим поспешением"⁷⁰. Початком березня 1724 р. датовано донесення в Сенат майорів Ліхарева та Шишкіна (відповідальні за перепис Охтирського, Харківського та Острогозького полків), в яких доповідалося про укладання, відповідно до одержаної інструкції, книг "с подлинною очисткою сколько где и за кем владении явитца душ мужеска полу и сколько с которых слобод и сел и деревень владельцы всяких доходов берут"⁷¹. Натомість капітан Хріпунов повідомив у кінці січня 1724 р., що завершити кампанію в відведений термін неможливо через значний розмір Сумського полку⁷². Смерть капітана завадила завершенню покладеної на нього місії. В призначеній під його відповідальність Севській провінції облік здійснював поручик Петро Доброхотов, якого на прохання Хріпунова прикомандирували йому на допомогу з переписної канцелярії Київської губернії⁷³. Повністю ж увесь комплекс переписних заходів у Слобожанщині та на прилеглих територіях, згідно з відомістю 1732 р., завершився в 1727 р.⁷⁴

⁶⁸ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 342. Цікаво, що І.І. Тев'яшов приховував інформацію про дітей боярських та інших росіян, які мешкали на території полку під час перепису, розпочатого в 1713 році. Про це див.: Клочков М. Население России при Петре Великом... С. 303.

⁶⁹ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 147–149.

⁷⁰ Там же, л. 224.

⁷¹ Там же, л. 597–599 об.

⁷² Там же, л. 590.

⁷³ Там же, л. 136; оп. 8, д. 479, л. 45.

⁷⁴ Там же, оп. 8, д. 479, л. 357.

У цілому, команди, сформовані для обліку населення Слобідських полків та українців на прилеглих до них територіях, представляють змішаний тип військово-цивільної тимчасової комісії, характерної для Петровської адміністрації, а в сенсі штатної комплектації, повноважень, організації роботи вони аналогічні переписним канцеляріям, які діяли загалом по імперії⁷⁵. Зважаючи на це, виникає потреба у визначенні статусу зазначених структур серед подібних установ першої ревізії, що дасть змогу повніше оцінити роль, яка їм відводилась урядом.

Саме питання про конфігурацію переписних канцелярій протягом проведення першої ревізії є дискусійним. Зокрема, М.М. Богословський вважав, що функціонували 9 окремих колегій під керівництвом генеральних ревізорів⁷⁶. У 1960–70-х рр. в історіографії запанувало уявлення про існування майже 50 канцелярій різного рівня⁷⁷. Нарешті М.В. Бабіч переглянула це твердження, розвинувши і обґрунтувавши попередню тезу стосовно функціонування 9 губернських установ, а решти — як їхніх структурних підрозділів⁷⁸.

Дослідниця спеціально не розглядає діяльність переписувачів Слобідських полків, але облік українців у 1722–1724 рр. у Білгородській та Севській провінціях майором С. М. Головіним та поручиком П. Доброхотовим відносить до компетенції Переписної канцелярії Київської губернії тим самим, по суті, вписуючи до кола повноважень цієї установи й облікові заходи згаданого Головіна в Ізюмському полку⁷⁹. За логікою такої побудови, діяльність інших переписувачів у Слобожанщині мала б перебувати в межах компетенції відповідних губернських канцелярій. При цьому Бабіч зазначає, що офіцери, якими комплектувались відповідні канцелярії, закріплювались не за якимось містом або провінцією, а за губернією, в межах котрої їх могли переміщувати⁸⁰. У випадку з тим же Головіним, відповідно до розглянутого указу, його повноваження поширювались, окрім Ізюмського полку та Білгородської провінції

⁷⁵ Бабіч М.В. Государственные учреждения XVIII века: Комиссии петровского времени. М., 2003. С. 41, 49, 68–69, 71, 79.

⁷⁶ Богословский М. Областная реформа Петра Великого. Провинция, 1719–27. М., 1902. С. 330.

⁷⁷ Бабіч М.В. Государственные учреждения... С. 75–76.

⁷⁸ Бабіч М.В. К изучению государственных учреждений XVIII в.: переписные канцелярии Первой ревизии // Отечественный архив. М., 1998. № 5. С. 29–30.

⁷⁹ Бабіч М.В. Государственные учреждения... С. 304–305.

⁸⁰ Там же. С. 75.

Київської губернії, ще й на Бахмутську провінцію Азовської губернії. За конкретними територіальними одиницями на рівні провінцій і полків цим же указом було закріплено й інших переписувачів населення Слобожанщини та українців Азовської та Київської губерній. Це абсолютно не вписується у згадану концепцію вченої, оскільки ми маємо справу саме з конкретною фіксацією повноважень переписувачів у заздалегідь визначених адміністративних одиницях, а у випадку Головіна — з призначенням цього офіцера відразу в дві губернії. До цього слід додати, що в засадничій інструкції від 5 лютого 1722 р., яка регламентувала діяльність губернських переписних канцелярій (зокрема Київської і Азовської), нічого не сказано стосовно включення в межі їхньої юрисдикції Слобідських полків, так само в ній не йдеться про перепис українців у межах зазначених губерній⁸¹. Власне, заповнюючи зазначену прогалину та зважаючи на специфічність становища регіону, людських контингентів, які передбачалось обліковувати, а виходячи з цього — і завдань, було утворено окремі переписні команди, які відповідно до згаданого указу та інструкції, навряд чи можна вважати структурними підрозділами губернських переписних канцелярій. Насамперед тому, що їхня комплектація відповідним персоналом та технічне забезпечення виконання покладених на них функцій переважно залагоджувалось на рівні Сенату без якихось контактів з губернськими обліковими установами. Промовисті також у цьому відношенні звертання того-таки Головіна за тлумаченням окремих прецедентів, що виникали в ході перепису, до Сенату та роз'яснення, дані йому чиновниками цієї установи на одному рівні з генеральними ревізорами⁸². Також слід згадати про розглянуті епізоди, коли виникла потреба в розмежуванні юрисдикцій між офіцерами з Київської губернської переписної канцелярії та керівником акції в Ізюмському полку. І, нарешті, по закінченні перепису населення Слобідських полків та українців сусідніх територій одержані дані потрібно було, відповідно до інструкції, передати не до губернських переписних установ, а безпосередньо до Москви⁸³. Усе зазначене дає нам підстави ідентифікувати чотири переписні команди, що працювали в регіоні, як окремі канцелярії, діяльність котрих регламентувалася спеціальним указом та інструкцією, а це, в свою чергу,

⁸¹ ПСЗ. Т. 6. С. 503–509.

⁸² Там же. Т. 7. С. 127–130, 139–141.

⁸³ Там же. Т. 6. С. 771–772.

засвідчує прискіпливу увагу уряду до питань пов'язаних зі Слобожанщиною.

Переходячи до розгляду одержаних протягом кампанії відомостей, вкажемо на те, що підсумкові результати, окрім уже згаданих книг, керівники переписів оформлювали як звіти й таблиці і надсилали до Сенату. Звіти складаються з постатейних відповідей на кожний параграф інструкції від 11 вересня 1722 р., структура ж таблиць дещо неоднорідна.

З п'яти книг слобідських полків цього перепису, як зазначалося, нині відома лише “Книга перечневая Харковского полку 1722 году. Переписки господина маэора Дмитрея Иванова Сна Лихарева”⁸⁴. Частина матеріалів, а саме: дві підсумкові перечневі “выметки” та два “табеля” з цієї справи, було опубліковано Д.І. Багалієм. З якоїсь причини ще один “табель” не увійшов до згаданої публікації⁸⁵.

Розпочинають книгу формуляри з подушним переліком селян чоловічої статі (з зазначенням їхнього віку), які перебували у підданстві російських та молдавських поміщиків. Інформацію згруповано за дворами, населеними пунктами та власниками. Стосовно кожного поселення зроблено обрахунок дворів, душ чоловічої статі, а також підрахунки за віковими характеристиками облікованого населення, які можна вважати прообразом сучасних вікових пірамід, широко використовуваних демографами. Вікові групи наводяться в таких інтервалах: з 3 до 5 років, з 5 до 10, з 10 до 15 і т. д. Власне, це дає підстави стверджувати, що наведена далі загальна кількість населення регіону не охоплює дітей віком до трьох років. Після інформації про кожний населений пункт вміщувалися “сказки” з наведенням даних про обсяг “каких доходів владельцам своим плотят також из других каких заводов сколько чего кому в год приходит”⁸⁶. Завершує цей розділ книги підсумковий табель, датований, як і всі наступні, 1722 р. та особисто підписаний майором Лихаревим. Згідно з даними цього документа, в підданстві російських і молдавських поміщиків перебувало 1444 двори, у них мешкало 6016 осіб чоловічої статі. Найбільшими власниками були росіяни: поручик Крапоткін (володів 1884 особами), генерал Дашков – 1797 і поляк за походженням, який прибув у

⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 1725, оп. 1, спр. 12, арк. 5.

⁸⁵ Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта... С. 196–199.

⁸⁶ ЦДІАК. Ф. 1725, оп. 1, арк. 5–162.

Слобожанщину з молдаванами, ротмістр Дунін – 1141. У таблиці також вміщено зведені дані про промисли, що належали зазначеній категорії землевласників: млини, пасіки й гуральні та розміри прибутків з них⁸⁷.

Наступний розділ містить інформацію про українців, які перебували у підданстві козаків, духовенства та монастирів. Найбільша кількість людей була в полковника Григорія Квітки, який мав 986 підданих та у полкового судді С.О. Квітки – йому належало 479 осіб. Окрім козацької старшини самого Харківського полку, серед власників є і представники інших полків: колишній Ізюмський полковник Михайло Донець-Захаржевський, знатний товариш Охтирського полку Перехрестов-Осипов. Привертає увагу мізерна кількість осіб, що належали рядовим козакам – 24, або трохи понад 0,5% від загальної кількості, яка перебувала у підданстві всіх представників козацького стану. 511 “душами” володіли монастирі, у священників було 156 підданих. Всього в підсумковій таблиці у полкової старшини, козаків та духовенства переписувачі нарахували 1063 двори та 5 222 особи⁸⁸, що менше на 898 душ, ніж на той момент було у підданстві росіян та молдаван (включно з поляком Дуніним).

У двох розділах книги наведено інформацію про росіян-однодворців, яких, згідно з установчими документами перепису, треба було заносити в окремі відомості. Так, одна частина з них повідомила про себе, що прийшли вони для мешкання в Харківський полк у минулих роках та поселилися в різних населених пунктах; інші ж мають придбані двори та ґрунти. Попервах однодворці були підзвітні в судових справах та у сплаті податків харківському воеводі, а на момент перепису перебували в юрисдикції харківського полковника та за його приписами несли козацьку службу або виконували обов'язки підпомічників⁸⁹. Саме цей “табел”, в якому підбито підсумки стосовно росіян-однодворців, чомусь не опублікував Д.І. Багалій. Найбільше серед зазначених переселенців було представників таких соціальних груп: рейтари – у 33 дворах проживало 150 осіб чоловічої статі; солдат: у 44 дворах – 191 особа; городових – 215 дворів з 885 людьми. Також у полку був двір

⁸⁷ ЦДАК. Ф. 1725, оп. 1, арк. 163 зв. – 164.

⁸⁸ Там само, арк. 311.

⁸⁹ Там само, арк. 312.

офіцерських дітей з двома особами чоловічої статі, 1 двір “сотенної служби” з 6 особами та один двір “станічників” так само з 6 особами. Загалом у Харківському полку налічувалося 885 росіян-однодворців (чоловіків) цієї категорії, у яких мешкало 5 робітників-українців⁹⁰.

Друга група однодворців Харківського полку спочатку несла “городову” службу при воєводі та платила рубльовий збір, а потім “по грамотам” стала козаками. Піддячі ж обіймали посади писарів у полковому правлінні⁹¹. Найбільше представників цієї групи мешкало в селах Уди, Руські Тишки, Борщова та Колупаївка. Всього переписувачі зафіксували 892 росіян-однодворців цієї категорії⁹². Загалом, згідно з даними по наведених чотирьох групах, у Харківському полку налічувалося 13014 душ чоловічої статі, яким на момент перепису вже виповнилося три роки. Аналогічні дані Ліхарев вніс до підсумкового табелю, надісланого ним до Сенату⁹³. (Див. додатки 1, 4.)

Нарешті, в останньому блоці згруповано інформацію про однодворців та селян, висланих з полку на попереднє місце проживання. Завершальна частина переписної книги не збереглася, а тому наявні відомості лише стосовно Харкова⁹⁴. В ньому виявилось 190 осіб, які репрезентували дванадцять різних груп населення. Майже третина з них належала до “городовых”, по 28 осіб представляли солдат і селян. Найбільше людей (86 осіб) відправили до Білгорода, 20 чоловік — до Чугуєва. Здебільшого втікачі були мешканцями сусідніх зі Слобожанщиною населених пунктів, але також траплялися вихідці з віддаленіших міст: Петербурга, Тули та Костроми⁹⁵.

Стосовно Охтирського полку, який переписував той же Ліхарев, до Сенату надіслали такі дані: в “описных на государя” дворах, які раніше належали полковнику Перехресту, мешкало 3051 осіб, у підданстві за росіянами перебувало 316, за молдаванами — 815, за козацькою старшиною — 5081, за монастирями та священиками — 1120, а всього — 10 383 особи, що на 9 138 більше, ніж було обліко-

⁹⁰ ЦДІАК. Ф. 1725, оп. 1, арк. 342.

⁹¹ Там само, арк. 343.

⁹² Там само, арк. 368.

⁹³ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 108 об. — 112.

⁹⁴ У звіті Ліхарєва в Сенат наведено дані про 163 однодворця та 34 селянина, яких вислали з території Харківського полку. Там само, арк. 108 зв.

⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 1725, оп. 1, сгр. 12, арк. 399.

вано у 1719–1720 рр. (Див. додатки 1, 4.) На попереднє місце проживання з території полку вислали 163 однодворця та одного селянина⁹⁶.

У цьому ж таблиці вміщено одержану майором Шишкіним інформацію про Острогозький полк. Зокрема, майор зафіксував трьох підданих російського поміщика, 1232 – старшини та 52 – монастирів та священиків, а загалом – 1287 осіб. Таким чином, на момент перепису в Острогозькому полку практично не було підданих російських та молдавських поміщиків, а кількість тих, хто перебував у підданстві в українців, була найменшою порівняно з іншими полками Слобожанщини. Як у Охтирському, так і в Острогозькому полках переписувачі не виявили росіян-однодворців, які б мали власні землі, натомість в Острогозькому полку мешкали 82 однодворця “по грамотам”, та ще 187 – “по определению от полковников”. Що ж до втікачів, то їх налічувалось 203 з однодворців та 10 – з селян, але це – сумарний показник, як по території полку, так і по Тамбовській, Єлецькій та Воронізькій провінціях⁹⁷.

В Ізюмському полку, згідно з зібраними майором Головіним даними, проживало 1965 підданих російських поміщиків, 813 – молдаван, “малоросииского народа завладельцы” – 3153 і додатково – 521 особа в описних вотчинах судді Данилевського та ще 348 за монастирями, а сумарно – 6800 чоловік, з них 44 – росіянина, ще 15 – або поляки або представники інших етносів. (Див. додаток 2). Також у шести слободах у 340 дворах мешкав 1261 однодворець, з яких 955 несли козацьку службу, а ще 306 виконували обов’язки підпомічників; 73 росіянина з 22 дворів у Царєборисові працювали на місцевих соляних заводах. Під час переписної кампанії з території полку вислали 78 однодворців (74 – з Царєборисова) та 10 селян⁹⁸.

Найповніші дані про народонаселення переписувачі надали до Сенату стосовно Сумського полку. Однак залишається незрозумілим, яким чином і на яких підставах було одержано ці відомості, оскільки ні указ про перепис, ні інструкція не передбачали збирання інформації, наприклад, стосовно козаків, їхніх підпомічників або священиків. Дивує така повнота і з огляду на згадані факти протидії місцевого полковника І.А. Кондратьєва переписувачам.

⁹⁶ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 108 об. – 112.

⁹⁷ Там же, л. 108–109.

⁹⁸ Там же, л. 124–126.

Попри це, маємо таку статистику: у підданстві російських поміщиків та інших людей “разных чинов” мешкало 1505 осіб, у підданстві молдаван – 1466, українців – 27 886⁹⁹, а разом – 30 857 чоловік, що більше ніж втричі перевищує зібрані в 1719–1720 рр. дані. До того ж, кількість осіб, які перебували у підданстві в українців, суттєво перевищує сумарний показник цієї категорії населення по всіх інших полках, разом узятих. Також на теренах полку проживало 830 священників та причетників у 285 дворах; 117 старшин і писарів у 763 дворах; 4 157 козаків; 11 356 підпомічників у 3198 дворах; і 8 091 підпомічників “сотенной тягости которые служат” по місту в 2523 дворах, троє циган, у зазначених груп мешканців було 73 дворових служителів, 1760 найманих робітників, 3307 підсусідків, 197 школярів перебували “при церквях в школах” та ще 142 старці – у шпиталях. А всіх разом – 30 033 особи, які проживали у 6 810 дворах¹⁰⁰. (Див. додаток 3). Окрім того, переписна команда на чолі з Хріпуновим виявила 56 росіян та 2 поляків, які мешкали в придбаних дворах; 31 з них пізніше записали до подушного окладу. На різних підставах у 13 дворах з власними землями проживало 36 росіян-однодворців, що несли козацьку службу¹⁰¹. Таким чином, відповідно до даних, зібраних переписувачами, на території Сумського полку облікували 60 984 осіб, які мешкали в 12 591 дворах, а з його теренів на попереднє місце проживання вислали 119 “душ”, майже половина з яких – селяни¹⁰².

Всього ж у п'яти Слобідських полках налічувалось 11 292 особи, що мешкали в 2905 дворах, які перебували у підданстві російських поміщиків, відповідно, у підданстві в молдаван – 4596 людей у 1070 дворах, “малоросійського народа за помещики”, монастирями та духовенством – 44 615 чоловік у 9 664 дворах. Також на території Слобожанщини проживали 3479 росіян, переважно однодворців, у 744 дворах¹⁰³. Отже, в Слобідській Україні, відповідно до на-

⁹⁹ У цьому випадку в показник щодо осіб, які перебували у підданстві в українців, переписувачі включили також дані про підданих духовенства та монастирів. Там же, л. 133.

¹⁰⁰ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 133 об.

¹⁰¹ Там же, л. 135 об.

¹⁰² Там же, л. 135.

¹⁰³ В таблиці стосовно Острогозького полку не наведено даних про кількість дворів однодворців. Якщо виходити з середнього показника населеності двору цієї категорії мешканців по інших полках, який становить 4,4 особи, то до підсумку треба додати ще 61 двір.

ведених в указі та інструкції про перепис принципів обліку, згідно з відомостями, як направили в Сенат керівники переписної акції, налічувалось 14 383 двори, в яких мешкало 63 978 осіб чоловічої статі, з них 94,56 % становили українці, решта ж 5,44% припадало на частку інших етносів – переважно росіян.

На прилеглих до Слобожанщини територіях переписувачі зафіксували таку кількість українців та їхніх дворів: у Тамбовській, Єлецькій та Воронізькій провінціях Азовської губернії, відповідно, 1286 та 474; у Білгородській провінції Київської губернії 55 722 та 12 151 (включно з 73 поляками і 60 росіянами, підданими російських поміщиків); у Севській провінції цієї ж губернії 39 395 осіб, що мешкали в 7 776 дворах та 71 хаті. Усього ж 20 401 дворів, 77 хат та 96 403 мешканців. (Див. додатки 1–4). Важливо зазначити, що українці на території російських губерній були в підданстві не тільки російських поміщиків, але, хоч і в незначній кількості, у козацької старшини Слобідських полків, як у випадку з мешканцями Верхососенська Воронізької провінції¹⁰⁴. Через якісь причини до звітів не внесли даних про українців у Бахмутській та Орловській провінціях, які також передбачалося переписати, отже при врахуванні інформації з цих територій наведена кількість українців мала б зрости. Українці в російських губерніях переважали в повітах, що межували з Гетьманщиною та Слобожанщиною. Так, за підрахунками В.М. Кабузана, у Хотимиському повіті мешкало 71,6% українців від загальної кількості населення, в Путивльському – 66,9%, Судженському – 63,2%, Миропільському – 56,8%, Каменському – 54,2%. Значний відсоток українців тоді був і в південно-західних районах Воронізької провінції¹⁰⁵.

Усього ж у Слобідських полках та в Азовській і Київських губерніях, згідно з зазначеними в указі та інструкції принципами обліку, переписали та подали в Сенат дані про 34 040 дворів та 77 хат, у яких мешкало 156 906 підданих українців чоловічої статі. Деяко інші підсумкові цифри стосовно перепису 1722–1727 рр. наведено у відомості 1732 р. Зокрема, в ній згадано 31 605 дворів,

¹⁰⁴ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 112.

¹⁰⁵ Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. М., 1971. С. 96.

¹⁰⁶ РГАДА. Ф. 248, оп. 8, д. 479, л. 357.

у яких проживало 143 764 осіб чоловічої статі¹⁰⁶. Власне, на підставі чого виведено такі показники, виходячи з характеру зазначеного джерела, зрозуміти неможливо. Можна лише припустити, що після подачі в Сенат у 1724 р. відомостей, дані ще уточнювали, а матеріали стосовно певних груп населення вилучили з підсумків. Але, як там би не було, таку кореляцію, зважаючи на реалії XVIII ст. та розміри регіону, охопленого переписом, не можна вважати надто суттєвою.

Достовірність отриманих протягом перепису результатів навряд чи перевищує аналогічні загальноросійські показники. Збір даних ускладнювався через значну міграційну активність населення Слобожанщини, яке переважно мало право вільного переходу, а також завдяки переселенням в останню вихідців з інших територій, що за два роки, поки тривала облікова стадія кампанії, могло істотно змінити картину. Певні корективи за цей час, очевидно, вніс і природний рух населення. Імовірно, мало вплинути на точність даних перепису й те, що, хоча уряд і намагався запевнити населення у відсутності зростання поборів, навчені досвідом Петровських надзвичайних повинностей, рекрутських наборів та постоїв війська, люди часто всіма способами намагались ухилитися від обліку. Небезпідставність цих побоювань підтвердилась досить швидко. Не дочекавшись завершення перепису, уряд вирішив з українців Азовської та Київської губернії стягувати додатково чотиригрибенний збір на утримання ландміліцьких полків від початку 1724 р. Виконання цього рішення мав забезпечити відряджений у Слобожанщину князь М.М. Голіцин, якому потрібні для стягнення податку дані мали повідомити безпосередньо переписувачі. Реалізація цього рішення ще до завершення кампанії очевидно дала додатковий аргумент тим, хто бажав уникнути обліку¹⁰⁷.

На повноту підсумків, безперечно, вплинуло й те, що роботі обліковців у Ізюмському, Сумському й Острогозькому полках відверто протидіяли місцеві адміністрації на чолі з полковниками, які, в свою чергу, були одними з найбільших власників. Стимульовані таким підходом зазначених посадовців, не надто зацікавленими в поданні достовірних відомостей були й інші представники заможних груп населення, оскільки саме на них указом

покладався обв'язок сплачувати податки¹⁰⁸. Нарешті, перепис у Слобожанщині можна вважати хоч і важливою, але все-таки ланкою загальної ревізії населення цілої імперії. Отже, уряду навряд чи вистачило снаги ретельно контролювати проведення перепису (що підтверджується кволою реакцією Сенату на взаємні звинувачення майора Головіна і полковника Горяїстова) та всебічно забезпечувати цю акцію (достатньо згадати проблеми з браком піддanych). Не слід відкидати й можливості різноманітних зловживань самих переписувачів. В цьому сенсі відсутність звісток про тертя між полковими адміністраціями Харківського та Охтирського полків з місцевим керівником перепису Ліхаревим, на тлі конфліктів в інших полках, наводять на думку не про всебічну співпрацю обох сторін у зборі інформації, а про досягнення взаємовигідного компромісу, який виражався в отриманні певних вигод для переписувачів з одного боку і прийнятному для заможних груп населення рівні обліку їхніх підданих та прибутків з іншого. З огляду на зазначені чинники, наведені остаточні підсумки перепису Слобожанщини та українського населення сусідніх територій 1722–1727 рр., на наш погляд, треба вважати радше за орієнтовний мінімальний показник кількості облікованих осіб чоловічої статі, які мали сплачувати податки. Але попри це, такі дані залишаються важливим індикатором перебігу соціальних та демографічних процесів у краї.

Загалом значення цього перепису для Слобідської України виходить за рамки суто обліку платників податків та виявлення з подальшим відправленням на попереднє місце мешкання російських селян та однодворців, які втекли в цей регіон. В установчих документах з проведення перепису опосередковано артикулюється позиція уряду щодо правового статусу краю. Так, у резолюції на згадане вище Сенатське звернення про перепис Слобожанщини, Петро I, визнаючи певну специфічність становища краю та українського населення сусідніх територій, по суті, прирівнює статус там-

¹⁰⁸ В цьому сенсі твердження російського історика Анісімова (Анисимов Е.В. Государственные преобразования... С. 38.) про відсутність чесних чиновників періоду правління Петра I отримує додатковий аргумент на своє підтвердження, оскільки два з трьох полковників (Острогоський – ІІ. Тев'яшов, Ізюмський – Т.К. Горяїстов.), що чинили найбільш активний спротив проведенню перепису, а найперше безпосередньому виконанню царських указів, були етнічними росіянами призначеними на ці посади аби забезпечувати впровадження імперської політики в своїх полках.

тешніх мешканців до ясачного населення Сибіру¹⁰⁹. Та й саме поширення загальноімперської практики проведення переписів силами російських штаб- та обер-офіцерів на Слобідські полки (чого, наприклад, не було в Гетьманщині¹¹⁰) теж є доволі промовистим свідченням, яке цілком вкладається в Петровську концепцію побудови унітарної держави. Перепис 1722–1727 рр. також сформував шаблон, яким, з певними відхиленнями, зумовленими тими чи іншими обставинами, користувались при проведенні подальших переписних акцій у регіоні¹¹¹.

¹⁰⁹ ПСЗ. Т. 6. С. 675.

¹¹⁰ Докладніше про ревізії в Гетьманщині див.: Клименко П. Компюти та ревізії XVIII ст. // Український археографічний збірник К., 1930. Т. 2. С. 143–183.

¹¹¹ Для порівняння див.: Біляшівський Б. Перепис Слобожанщини та українського населення сусідніх територій 1732 року // Студії з архівної справи та документознавства К., 2003. Т. 6. С. 203.

Складений на підставі зібраних майорами Ліхаревим і полках та в Тамбовській, Воронізькій і Єлецькій провінціях що перебували в підданстві, та стосовно

		Українців		У відписних “деревнях” склоробних заводів
		Двори	В них осіб чоловічої статі	
Охтирського полку	Відписані на царя маєтності полковника Перехреста	796	3051	3
	Піддані російських поміщиків	95	316	—
	Піддані новоприбулих молдаван	245	815	—
	Разом	1136	4182	3
Харківського полку	Піддані російських поміщиків	1159	4452	—
	Піддані новоприбулих молдаван	65	361	—
	У поляка ротмістра	220	1141	—
	Разом	1444	5954	—
	В Острогозькому полку	1	3	—
	У Тамбові	343	845	—
	В Єльці	46	146	—
	У Воронежі	85	295	—
	Разом	475	1289	—
	Всього	3055	11425	3

Складено на підставі: РГАДА. Ф. 248, оп.13, д. 705, л.110 об. – 111.

* Складаючи додатки, ми намагалися зберегти структуру та термінологію оригінальних табелів, опускаючи дані з інформацією про розміри зборів. Такий підхід зумовлено тим, що повноцінне відтворення використаних документів неможливе з технічних причин у рамках цієї статті.

Шишкінім в Охтирському, Харківському, Острогозькому протягом перепису даних про кількість українців чоловічої статі, поміщицьких господарських об'єктів

Господарських об'єктів поміщиків				
Млинів	Винокур- них казанів	Вуликів з бджолами	Печі для варіння дзьогтю	Торгівель- них лавок
—	—	—	—	—
1	—	—	—	—
2	8	69	40	—
3	8	69	40	—
17	20	260	—	—
4	6	—	—	—
6	16	60	—	3
27	42	320	—	3
—	—	—	—	—
1	21	—	—	—
—	—	—	—	—
1	7	—	—	—
2	28	—	—	—
32	78	389	40	3

Складено на підставі зібраних майором Головіним в перепису даних про кількість українців чоловічої статі, що

		Слободи	В слободах дво		
			Поміщиків	Підданих	Спрамі прагнуть
Білгородської провінції	Належать імператору	2	2	229	77
	Піддані російських поміщиків	162	85	6968	2731
	У підданстві в українців	3	4	26	49
	Піддані Білгородського архієрея та монастирів	24	12	784	540
	Піддані новоприбулих молдаван	2	—	—	19
	Разом	193	103	8007	3416
В Ізюмському полку	Піддані російських поміщиків	7	6	—	497
	У підданстві в українців	31	15	—	818
	Піддані монастирів	5	2	—	101
	Піддані новоприбулих молдаван та ротмістра	4	18	—	212
	Разом	97	41	—	1628
Всього		290	144	8007	5044

Складено на підставі: РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 127 об. – 128.

* В "табелі" також вміщено дані стосовно господарських об'єктів підданих. У Білгородській губернії облікували: 56 млинів, 2 млини без прибутку, 1725 казанів і 521 казан без прибутку. В Ізюмському полку перебувало 9 казанів без прибутку в маєностях молдаван і ротмістра.

Білгородській провінції і в Ізюмському полку протягом перебували в підданстві, та стосовно господарських об'єктів

рів	В дворах осіб чоловічої статі			Господарських об'єктів поміщиків				Описні вотчини судді Данилевського	
	Українці	Росіяни	Поляки та інші	Млини	В млинах суходонних валюшів	Казани	Шинки	Дворів підданих	Підданих
—	1464	—	—	—	—	—	—	—	—
728	47935	60	72	72	59	47	3	—	—
—	439	—	—	5	11	—	—	—	—
—	5703	—	1	8	5	8	—	—	—
—	48	—	—	—	—	—	—	—	—
728	55589	60	73	85	75	55	3	—	—
36	1963	—	1	6	2	—	—	—	—
—	3141	—	12	21	11	4	10	212	521
—	348	—	—	3	3	—	—	—	—
—	767	44	2	2	—	2	1	—	—
36	6219	44	15	32	16	6	11	212	521
764	61808	104	88*	117**	91	65***	14	212	521

** У цьому стовпчику наведено сумарні дані з двох рубрик "табеля": "мельницы" і "мельницы без доходу". В Ізюмському полку в російських поміщиків зафіксували 1 млин без прибутку, в українських власників – 6. Також серед "помещиковых заводов" росіян в Ізюмському полку вміщена інформація про 1 "стекляной завод".

*** У цьому стовпчику наведено сумарні дані з двох рубрик "табеля": казани "заклейменные" і "незаклейменные". В Ізюмському полку всі казани належали до другої рубрики.

Складено на підставі зібраних капітаном Хріпуновим та поручиком Доброхотовим в Сумському полку і в Севській провінції протягом перепису даних про кількість українців чоловічої статі, що перебували в підданстві, та стосовно господарських об'єктів

		Слободи	В слободах дворів					В дворах осіб чоловічої статі					Господарських об'єктів поміщиків				
			Підданих	Справаді працюють	Пільгові	з невідомим статусом	Охрещених татар	Українців	Польків	Охрещених шведів	Молдаван	Євреїв	Циган	Млинів	В млинах суходонних валюшів	Казанів	Вуликів з бажодами
Сумський полк	Піддани російських поміщиків та інших чинів	—	121	168	—	32	—	1501	—	4	—	—	—	22	19	31	229
	Піддани новоприбулих молдаван	—	328	—	—	—	—	1461	1	—	4	—	—	9*	—	62	441
	У підданстві в українців	—	5118	—	—	—	1	27864	6	3	3	6	4	—	—	—	—
Севська	Належать імператору	41	2487	—	—	—	—	9732	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	У підданстві в українців та монастирів	528	945	3922 і 77 хат	431	—	—	29663	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Всього	569	8999	4090 і 77 хат	431	32	1	70221	7	7	7	6	4	22 9*	19	93	670* *

Складено на підставі: РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 144 об. – 145.

* Кількість амбарів.

** В "табелі" також вміщено дані стосовно господарських об'єктів підданих. У Севській провінції налічувалось 165 казанів.

Складено на підставі зібраних майором Ліхаревим та Шишкіним у Харківському та Острогозькому полках і Верхососенську Воронізької провінції протягом перепису даних про кількість українців чоловічої статі, що перебували в підданстві у старшини та духовенства

	Піддані старшини		Піддані білого духовенства та монастирів		Разом	
	дворів	осіб	дворів	осіб	дворів	осіб
Охтирський полк	1629	5081	349	1120	1978	6921
Харківський полк	920	4555	143	667	1063	5222
Острогозький	356	1232	17	52	373	1284
Верхососенськ	26	97	—	—	26	97
Загалом	2931	10965	509	1839	3440	13524

Складено на підставі: РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 11.